

Philippe Steiner – Karl Polanyi, Viviana Zelizer i odnos tržište – društvo*

PREVELA PETRA MIŠIĆ

Ovaj članak predstavlja jedan dio promišljanja o suvremenoj ekonomskoj sociologiji i njenim središnjim temama koje je razvio Karl Polanyi u svojim temeljnim djelima (Polanyi, 1944, 1966, 1977; Polanyi i Arensberg, 1957). Cjelovita studija uvelike nadilazi okvire samo jednog članka, to više što je, osim u slučaju Marka Granovettera, odnos ekonomske sociologije i Polanyia malo istraživano. Ipak, objavljivanje knjige koju je Viviana Zelizer (2005) posvetila odnosima između intime i novca prilika je da se ponovno obrati pozornost na istraživanje (Zelizer, 1979, 1985, 1994) koje je, bez izravnog suprostavljanja Polanyiu, zaokupljeno pitanjima koja su bila u središtu njegovog razmišljanja.

Prvi dio nudi stanovite naznake o mjestu koje Polanyi zauzima u suvremenoj ekonomskoj sociologiji. Sljedeća dva dijela stavljaju naglasak na proširenje, kako to Zelizer predlaže, dviju međusobno usko povezanih Polanyievih tema: funkcioniranja modernog novca i načina na koji se nadmeću društvo i tržište.

* Izvorno objavljeno u: *Revue du MAUSS* 1 (29), 2007, 257–280

Koje mjesto zauzima Polanyi u suvremenoj ekonomskoj sociologiji? Kao prvi odgovor predlažemo prebrojavanje referenci na njegovo djelo u osam knjiga koje su doprinijele stvaranju ove akademske poddiscipline.¹ Prebrojavanje nastoji naznačiti mjesto koje njegovo djelo zauzima u odnosu na djela velikih imena ekonomske sociologije kao što su Durkheim, Marx, Pareto, Parsons, Schumpeter, Simmel, Veblen i Weber. Rezultati su sažeti u tablici (na sljedećoj stranici) koja ustanovljuje, u postocima od ukupnog broja referenci svih devet autora, poziciju pojedinog autora prema referencama na njegovo djelo.

Rezultat je nedvojbjen. Prvo mjesto (u kurzivu) pripada, bez iznimke, Weberu: njegova je dominacija u suvremenoj ekonomskoj sociologiji neupitna. Marx se nalazi daleko iza njega, no prije Durkheima i Polanyija, koji su vrlo blizu jedan drugome. Ovi su klasici ekonomske sociologije uvijek prisutni u referencama: što nije slučaj s drugim autorima. Vrlo blizu klasicima je Schumpeter potom Parsons, Veblen i Simmel koji se smatraju sekundarno citiranim autorima. Na kraju, smješten u posljednji stupac, je Pareto: ovaj veliki klasik ekonomske sociologije zauzima zadnje mjesto u tri četvrtine konzultiranih djela, a u jednoj je četvrtini sasvim ignoriran.

Polanyi dakle čini dio malog broja autora na koje se pozivaju suvremeni ekonomski sociolozi prilikom definiranja problema i primjene instrumenata. Jedan od razloga zbog kojih Polanyiu pripada ovo mjesto je termin ukorijenjenosti² (*encastrement*), središnji pojam njegovog djela *Velika preobrazba* u kojoj je predstavljen moderni društveni život obilježen pojavom samoregularajućeg tržišta, gdje su profit i strah od smrti glađu glavni okidači ponašanja. Ostvarivanje profita postaje samo sebi ciljem te više nije regulirano vrijednosnim društvenim kriterijima. Neukorijenjenost (*désencastrement*) tržišnih odnosa u društvo manifestira se u činjenici da se prema poslu, zemlji i novcu postupa kao prema robi.

- 1 Osam izdvojenih djela su: Frank Dobbin (2004), Benoît Lévesque, Gilles L. Bourque i Éric Forgues (2001), Neil J. Smelser i Richard Swedberg (1994, 2004), Philippe Steiner (1999), Richard Swedberg (1987, 2003), Carla Trigiliae (1998). Izdvojeni su upravo oni jer im je cilj općenito prikazati disciplinu, iako se razlikuju po širini i načinu pisanja.
- 2 U hrvatskom jeziku više pojmova opisuju *encastrement*: to je ekonomija koja je podređena društvenome, odnosno ekonomija koja je ukorijenjena (uklopljena, ukotvljena, užlijebljena, uglavljena) u društvo. (op. prev.)

Zastupljenost klasičnih autora u suvremenoj ekonomskoj sociologiji

	Weber	Marx	Durkheim	Polanyi	Schumpeter	Parsons	Veblen	Simmel
Swedberg, 1987	25	12	12	S8	13	12	5	6
Swedberg, 2003	51	10	6	5	9	7	2	6
Smelser, Swedberg, 1994	28	9	8	14	11	14	9	9
Smelser, Swedberg, 2004	37	13	14	9	8	7	3	3
Dobbin, 2004	44	19	19	9	0	3	0	6
Lévesque et alii, 2001	16	19	14	26	9	5	10	1
Steiner, 1999	33	10	14	4	4	0	10	7
Triglia, 1998	29	17	11	11	11	5	8	5
N	359	158	127	124	114	85	76	61

Ova Polanyieva tema je ponovno osvrtnje na jednu od temeljnih socioloških ideja (*konsenzusa* Augustea Comtea, Paretove međuovisnosti ili pak totalne društvene činjenice Marcela Maussa) u smislu da brojni i, k tomu vrlo različiti, sociolozi u svojim radovima stavljaju naglasak na sustav međusobnih odnosa između različitih sfera unutar modernih društava. Ali, Polanyi je iskoristio tu ideju na nivou odnosa između društvenog života u cjelini i tržišta. Polanyiev pristup ostaje dvoznačan jer on u svom radu opisuje koncept ukorijenjenosti i njegov oprečni pojam, neukorijenjenost.³ Najčešće objašnjenje (Baum, 1996 ; Block, 2001, 2003) pojma neukorijenjenosti je da to nije karakteristika funkcioniranja svih tržišta kao ni tržišta rada u Europi 19. i 20. stoljeća. Umjesto takvog pristupa Polanyi, služeći se pojmom neukorijenjenosti, propituje postojeće tenzije između dva sustava tržišnog funkcioniranja: prvi, koji teži ostvarenju liberalne utopije o slobodnom tržištu bez moralnih i političkih ograničenja i drugi sustav koji je u potpunosti suprotan; što on naziva teorijom o dvostrukom kretanju (Polanyi, 1944: 136). Shvaćena u tom smislu, neukorijenjenost postaje vizija društvenog svijeta, reprezentacija, društveno poželjna za jedne, a strašna za druge. Tema odnosa ukorijenjenost – neukorijenjenost postaje bitan kognitivni problem ekonomske sociologije znanja, s jedne strane te ideološki problem proizašao iz aktivnog sukoba i politike, s druge strane.

Međutim naša tablica pokazuje rezultat vrijedan pažnje: kada Weber gubi svoju prednost, Polanyi je taj koji dolazi na čelo referentnog sistema u djelima trojice sociologa iz Quebeca. Važno je pojasniti zbog čega je posebna uporaba Polanyievog djela.

U predgovoru koji je sastavio za ovo djelo, Bernard Perret je analizirao “političku”, “angažiranu” dimenziju prezentacije ekonomske sociologije koju nude trojica autora, a koju on povezuje s dinamikom solidarne ekonomije: “Karakteristika solidarne ekonomije je agresivno uplitanje u potporu lokalnim inicijativama” (Perret, 2001: 11). Dimenzija političkog angažmana neće iznenaditi čitatelja jer je to jedna od karakteristika Polanyievog djela. Naravno, politička

3 Literatura je jednoglasna po pitanju teškoće Polanyijevog teksta (Barber, 1995; Beckert, 2007; Block, 2001, 2003; Cela, 1997; Granovetter, 1985 ; Krippner, 2001; Steiner, 2002). Ova literatura također nudi izlazne kanale (Beckert, 1996, 2003, 2007; Zukin i DiMaggio, 1990) od kojih je neupitno najslavnija mrežna ukorijenjenost koju predlaže Mark Granovetter (1985); ona kojoj treba dodati poslove koji čine empiričku korist ovog oblika ukorijenjenosti. (DiMaggio i Louch, 1998; Uzzi, 1996, 1997). Konačno, možemo uputiti na nedavno održan simpozij posvećen ovoj temi (Krippner *et alii*, 2004).

dimenzija nije odsutna ni u djelima Durkheima, Marxa ili Webera, itd., ali Polanyi nudi neobično miješanje ratobornosti i znanstvenog istraživanja. Fred Block (2003) je inzistirao na toj karakteristici *Velike preobrazbe*; kao i u slučaju kada Polanyi upozorava na miješanje tržišnog mentaliteta (Polanyi, 1947) ili pak kada kritizira “ekonomističku zabludu” (Polanyi, 1977). Da bi u ovom trenutku, u što kraćim crtama, izrazili Polanyevu teoriju, možemo reći da je katalaktični⁴ red taj koji kreira *inverziju* u kojoj tržišna razmjena apsorbira politički i društveni život te se on potpuno pokorava imperativima tržišnog sistema. Sredstvo i cilj zamijenili su svoja mjesta. Neovisno o političkoj dimenziji refleksije koja interpretira njemački nacional-socijalizam, vraćajući se na englesku klasičnu ekonomiju ili, ako želimo još kraće, koja objašnjava Hitlera pomoću Ricarda, Polanyi ne predlaže odgovarajuće čvrsto uvjerenje potkrijepljeno akademskim kanonima, nego poziva na odlučnu političku angažiranost kako bi ponovno nastao svijet u kojem bi ekonomija bila vraćena na svoje submisivno mjesto i bila u službi društva. Ovo je prvo objašnjenje koje pokazuje važnost Polanyija u djelima kojima se bavimo.⁵

Između ostalog, tomu možemo pridodati i činjenicu da je Polanyi predložio (Polanyi i Arensberg, 1957) spajanje triju načina ekonomske integracije (preraspodjela, tržišna razmjena i uzajamnost). Polje uzajamnosti može se interpretirati kao ono koje se odnosi na udruženja, uz državu i tržište. Prema drugoj mogućoj interpretaciji, udruženja

4 Koji se odnosi na razmjenu (usp. Webster: *Catallactics*: “ekonomija shvaćena kao znanost razmjene”).

5 Ovo možemo provjeriti ako uzmemo u obzir jedno kolektivno dijelo koje sintetizira viziju solidarne ekonomije (Laville i Cattani, 2006). U tom dijelu, pronalazimo među autorima iz naše tablice istu netipičnu hijerarhiju u referentnom sistemu: najprije Polanyi, Marx, a onda Weber. Politička dimenzija je ta koja uključuje sve socijalne dimenzije nasuprot ekonomskim: pojam ukorijenjenosti je definiran kao uključivanje političkog u ekonomiju bez ikakve reference na druge oblike ukorijenjenosti (povijesnog, kulturalnog, kognitivnog) koje obično razlikujemo (Zukin i DiMaggio, 1990; Steiner, 2002): “Ako pomoću političke ukorijenjenosti označavamo kulturalni biljeg gospodarskih aktivnosti u pravilima (društvenim, kulturalnim, religijskim...) koja su zajamčena od strane političke moći, možemo reći da je karakteristika modernosti izmještanje ekonomije” (Laville i Cattani, 2006: 12). Protivnik je određen kao “neoliberalne politike (koje) osiguravaju povjerenje u tržište da bi zamijenili državne propise” (ibid., str. 9), ili još “ideološka ofenziva neoliberalizma” (ibid., str. 15), dok se “druga ekonomija vraća materijalnoj racionalnosti koja određuje društvene aktivnosti s ekonomskom orijentacijom” (ibid. str. 19).

čine četvrti način integracije (Cela, 1997) stoga možemo govoriti o uzajamnosti kao o razmjeni dobara između individua u okviru njihovih primordijalnih odnosa. Iako ovo objašnjenje ublažava gore navedenu inverziju, ono je ne isključuje: sektor udruživanja je zamišljen kao način gospodarske povezanosti alternativan onom koji je određen od strane države (preraspodjela) i tržišta (razmjena), povlačenje prvog i hipostaza drugog bivaju pripisani ekonomskom liberalizmu.⁶ Konačno, trebalo bi također uzeti u obzir kršćansko društvo koje se nalazi u srcu Polanyievog djela i prakse (Baum, 1996; Maucourant, 2005) kao što se nalazi i u pokretu solidarne ekonomije, posebno unutar kvebeške sociologije⁷ (Warren, 2003).

Ova upotreba Polanyija jedna je od mogućih upotreba djela, s naglaskom na dimenziju angažiranosti. Nasuprot ovom “političkom aspektu” upotrebe Polanyia, postoji “akademski aspekt” proizašao iz redefinicije odnosa ukorijenjenost – neukorijenjenost, o čemu govore Mark Granovetter i sociologija društvenih mreža (Granovetter, 1974, 1985; Uzzi, 1996, 1997; DiMaggio i Louch, 1998).

U ovaj aspekt se smješta i Zelizer, ali ona zauzima drugačiju poziciju preispitujući Polanyievu teoriju o odnosu ukorijenjenosti–neukorijenjenosti i težinu opasnosti koju predstavlja prodor tržišnih u društvene odnose. Ukratko, sa Zelizer je dovedena u pitanje jaka Polanyieva teza o *inverziji* koju je u modernom društvu stvorio pritisak tržišnog sistema.

Zelizer, valute i odnos tržište – društvo

Sociologinja sa Sveučilišta Princeton, Viviana Zelizer, poznata je po nizu radova koji se bave različitim područjima ekonomskog života: komercijalizacijom osiguranja od smrti, cijenom i vrijednošću djece, socijalnom upotrebom novca i komercijalizacijom intimnih odnosa (redom Zelizer 1979, 1985, 1994 i 2005). Obilježje njenog pristupa je dimenzija historijske sociologije koju nalazimo u njenim radovima

6 “Iz toga proizlaze dva redukcionizma: jedan se tiče povlačenja iz polja djelovanja, političkog polja, drugi svođenja moderne ekonomije samo na kapitalističku tržišnu ekonomiju.” (Laville i Cattani, 2006: 13)

7 Ova kršćanska referenca se udružuje s onom koja odvaja Polanyia od Marxa. Polanyijeva inverzija se može usporediti s inverzijom u kojoj se Marx referira na rane tekstove; ali, ova inverzija se također nalazi u srcu Kapitala jer, unatoč bilješci u kojoj on ističe (temeljnu) razliku između dva koncepta (Polanyi, 1944: 76), fiktivna roba označava inverziju između cilja i sredstava, kao što to čini i fetišizam robe.

jer se oni najčešće odnose na Sjedinjene Američke Države u periodu između 1870. i 1940. Ipak, ona zauzima posebno mjesto u suvremenoj ekonomskoj sociologiji (Convert i Heilbron, 2005) jer stavlja naglasak na kulturalnu dimenziju i odmiče se od političkog pristupa tržištu Neila Fligsteina ili društvenih mreža (Zelizer, 1988).

Zelizer se malo zanimala za Polanyia, kojeg rijetko citira, iako ga možemo vidjeti iza strategije zvane “moralna kritika tržišta bez granica” (Zelizer, 1988) koju ona odbacuje. *Društveni značaj novca* Zelizerin je rad koji proučava društveni život novca, posebno stavljajući naglasak na način na koji je došlo do preobrazbe.⁸ Propituje se način na koji novac cirkulira u okviru kućanstva, u okvirima siromašnih kućanstava i u okviru razmjene dobara, gdje se radi o intimnoj sferi, a gdje o sferi profesionalnih odnosa. Autori kojima se ona suprostavlja oblikujući svoja razmišljanja su ekonomisti, više puta spominjani u radovima Georga Simmela. Zelizer (1994: 6–12) im predbacuje čisto ekonomsko viđenje novca, koji ima samo svjetovnu i utilitarnu kvalitetu (*all purpose money* prema Polanyievoj tipologiji), suprotno nemonetarnim vrijednostima. Zbog toga je za te autore novac sredstvo rastuće kolonizacije i proporcijonalno tome, ono što korumpira društveni život.

Suprostavljajući se takvom pristupu, Zelizer (ibid. str. 18–9) predlaže niz teza: 1. novac je vektor racionalnosti tržišta, ali on cirkulira i izvan tržišta zbog čega je dublje određen društvenim odnosima, 2. i 3. (spojeno) moderne valute se razlikuju; 4. dihotomija između novca i nemonetarnih vrijednosti nije utemeljena, i 5. neograničena moć dodijeljena novcu je nevjerojatna.

Argumenti na kojima se temelje prva i treća teza opovrgavaju poziciju koju brani Polanyi kada suprostavlja arhaične i primitivne valute, valutama s posebnom ili ograničenom upotrebom (*special purpose money*) i novac kao opće zakonsko sredstvo plaćanja (*all purpose money*). Zelizer ovdje unapređuje naše poznavanje monetarnog djelovanja ističući procedure kojima pojedinci (domaćice, parovi, siromašni, itd.) društveno označavaju određene svote novca prema podrijetlu dohotka ili funkciji raspodjele koja je utvrđena tim iznosom. Njena studija je vrlo bliska istraživanjima Jérômea Blanca (2000, 2006, 2007) u kojima on proučava paralelne valute i njihovu

8 Sociologija novca je aktivno polje unutar ekonomske sociologije o čemu svjedoči debata *Ekonomija i društvo* (Fine i Lapavitsas, 2000; Zelizer, 2000; Ingham, 2001). Ta debata također može biti korisna za shvaćanje susreta između Zelizer i Florence Webera koji se pojavio u *Genèses* (usp. Zelizer, 2006).

zamjenjivost (ili kapacitet pretvaranja jedne valute u drugu). Ako novac definiramo kroz monetarnu upotrebu, teza koju Blanc razrađuje izravno se nastavljaajući na Polanyia, jest da moderna monetarna uniformnost nije ništa drugo, nego fasada jer postoji popriličan broj posebnih valuta, rijetko međusobno zamjenjivih (kao bonovi za kupnju, bodovi skupljeni kod nekog zračnog prijevoznika, bodovi vjernosti komercijalne vrijednosti, itd.).

Zelizer postavlja za cilj pokazati kako važeća valuta, pod pretpostavkom da je uvijek istovjetna, ipak biva predmetom prilagođavanja, posljedica čega je društveno diferenciranje ovog naizgled jedinstvenog i homogenog medija: “Unatoč zdravorazumskom poimanju prema kojem ‘jedan dolar je uvijek jedan dolar’ kada bolje pogledamo, ljudi neprestano stvaraju različite vrste valuta. Ova knjiga objašnjava vidljivo različite putove prema kojima ljudi identificiraju, klasificiraju, organiziraju, koriste, dijele, proizvode, dizajniraju, čuvaju pa čak i ukrašavaju valute u mjeri u kojoj one ulaze u mnogobrojnost društvenih odnosa” (Zelizer, 1994: 1; vidi također str. 18). Imamo dakle mnoštvo istovremeno prisutnih valuta unutar modernog društva (ibid., str.25–6). Ali, o kojim je valutama riječ? Ponekad su u pitanju bonovi za siromašne s dobrotvornom svrhom, gdje ulazimo u okvir paralelnih valuta koje je proučavao Blanc ali, još češće, radi se o zakonskim valutama čije društveno obilježavanje (*earmarking*) znači da im vlasnik dodjeljuje posebnu upotrebu.

Ovome je potrebno posvetiti više pozornosti. Naime Zelizer ne propituje potencijalnu općenitost modernog novca niti racionalnost kojom upravlja monetarni izračun. Ono o čemu se radi je način na koji novac u općoj upotrebi postaje objekt dobrovoljne restrikcije mogućih upotreba. Iz toga proizlazi jedan problem⁹: kako funkcionira tenzija između potencijalno univerzalne valute (plaćanje najamnine jednako kao kupnja alkohola) i društveno određenih granica? Zelizer istražuje trenutak označavanja novca, onaj u kojem se njegove mogućnosti ograničavaju, najčešće tako da ostaje samo jedna. Ali, što je s njim u trenucima krize preraspodjele? Što je s njim u trenucima *odznačavanja* novca, kada taj isti novac, za razliku od primitivnog i arhaičnog novca, može iznenada ponovno zadobiti svoju univerzalnost? U Zelizerinom se radu nikada ne postavlja pitanje o

9 Ovo pitanje je postavio Simmel, posebno kad je opisao asketski odnos prema novcu. U tom slučaju, odbijanje novca može se pretvoriti u mržnju prema novcu: “S obzirom (na to) da je svaki put spreman za korištenje, on je najgora zamka u trenucima slabosti.” (Simmel, 1900: 304)

tomu što ograničava naše razumijevanje ovog fenomena.¹⁰ Umjesto toga možemo dalje razmišljati propitujući prirodu društvenog označavanja. Zelizer spominje omotnice u kojima kućanstva raspoređuju prihode prema željenoj upotrebi. Ona također spominje i slučaj prostitutke koja troši svoje prihode prema njihovom podrijetlu (novac od prostitucije za alkohol i drogu, novac od socijalnih primanja za najamninu i troškove zbrinjavanja sina). Ova zapažanja su vrlo dobro postavljena i uvjerljiva, ali o čemu se kroz označavanje *novca* zapravo govori? Kovanice i novčanice nisu označene, one uvijek mogu zamijeniti svoja mjesta pri raspodjeli, za razliku od novca s posebnom namjenom (*special purpose money*) ili paralelnih valuta. Ako valuta nije, ili je jako rijetko, fizički označena onda *prihodi* postaju objekt *mentalnog označavanja* raspodijeljeni za posebne troškove. Gotovina dobivena u nasljedstvo neće biti stavljena sa strane, prostorno, u neku novčarku ili omotnicu, ali će nasljednik imati na umu činjenicu da će iznos novca, koji je mogao biti primljen u obliku računalnog koda preko računala iz banke, imati određenu raspodjelu, tako da on može potrošiti taj iznos, uvijek u obliku informatičkog koda odajući počast oporučitelju. Ukratko, kao i Polanyieva neukorijenjenost, društveno označavanje novca postaje *kognitivni fenomen*, *skup reprezentacija* koji, u rangu s ostalim ekonomskim shvaćanjima, ima stvarne učinke zbog činjenice da se pojedinci oslanjaju na njih kako bi se kretali unutar društvenog svijeta.

Ni u jednom trenutku autorica se ne dotiče fiktivne robne dimenzije novca iako se radi o središnjoj točki kretanja *Velike preobrazbe*; isto tako, Zelizer se nikada ne dotiče distinkcije između tržišta i tržišnog sistema, osnovne razlike kod Polanyia. Internacionalna dimenzija te fiktivne robe, isto tako centralna kod Polanyia, jer je nositeljica poopćene međupovezanosti što su zapravo tržišni sistem i inverzije društva i tržišta, u potpunosti je zanemarena kod Zelizer. Uostalom, zanimljivo je uočiti da je ta izvorna i sugestivna dimenzija ostala zanemarena i, uz rijetke iznimke (Block, 2001; Block i Somers, 1984), prepuštena ekonomistima (Eichengreen, 1996) ili, štoviše, korištena bez referiranja na Polanyia te dovodi do ponovnog otkrivanja onoga što je Polanyi svojedobno već otkrio (Lebaron, 2006). Pristup koji koristi Zelizer nije dakle usredotočen

10 Teoretičari mrežne analize su uvijek teoretizirali o tenziji ukotvljenost - izmještenost (Granovetter, 1995) ili spajanje - razdvajanje (White, 1990), tenziji koja nedostaje u Zelizerinom pristupu koji je fokusiran na društveno označavanje privatnog novca unutar obrnute operacije koja bi bila odznačavanje.

na problematiku kojom se bavi Polanyi, osim propitivanja *all purpose money* karakteristike modernog novca. Znači li to da je naš pristup ograničen pitanjem prirode modernog novca? Ne čini nam se tako jer četvrta i peta teza koje iznosi Zelizer (vidi također Zelizer 1988) vode prema tezi koja se suprostavlja s glavnom Polanyievom tezom o inverziji tržišta i društva.

Sažimajući cilj svog rada o novcu, Zelizer iznosi glavnu ideju koja prožima sva njezina istraživanja:

“Izabrala sam nekoliko krucijalnih područja u kojima, ako ćemo vjerovati tradicionalnoj dihotomiji između tržišta i osobnih odnosa, novac nikada nije trebao doći ili u kojima je novac izvršio svoj zadatak racionalizacije, slamajući osobne i društvene odnose, ekonomizirajući (commodifying) osjeća je povezane s obitelji, prijateljstvom, suosjećanjem i smrću. Nasuprot tomu, ovaj rad pokušava pokazati da je jako teško izostaviti aktivnu i kreativnu moć društvenih odnosa, tobože vrlo ranjivih” (Zelizer, 1994: 35).

Ova tvrdnja je iznesena u odnosu na gore navedene i kritizirane ekonomističke teze¹¹ i u odnosu na one teze koje predlaže sama autorica,¹² ali ona zahtijeva da ju se pažljivo razmotri pokušavajući uočiti koji dio nje se tiče Polanyieve teze o inverziji tržišta i društva.

U svom prvom radu Zelizer (1979) je proučavala uvođenje životnih osiguranja na tržište. U Sjedinjenim Američkim Državama to tržište se sporo izgrađuje u usporedbi s Velikom Britanijom ili Francuskom iako je nova tržišna roba prilagođena potrebama populacije koja živi u teškim uvjetima i čija se ekonomska (manja važnost zemljišnog posjeda kod srednje klase) i društvena okolina (odnosi sa okruženjem, zajednicom su slabiji) mijenja, na način da se supruga, ukoliko joj suprug (onaj koji pribavlja novac za kućanstvo) umre, nađe u vrlo teškoj situaciji. Kako objasniti tu situaciju? Zelizer ističe kulturalne dimenzije koje objašnjavaju sporo napredovanje tog tržišta u Sjedinjenim Američkim Državama. Osigurati se od smrti smatra

11 “4. Monetarna pitanja se percipiraju kao konstantno ekspanzivna, kvantitativna i nerijetko pogubna za sva područja društvenog života. Kao apstraktno sredstvo razmjene, novac nema samo mogućnost nego i moć dovlačenja u tržišne mreže, sve veći broj dobara i usluga. Novac je dakle neizbježan vektor komercijalizacije društvenog života. Moć novca da transformira netržišne vrijednosti nije dovedena u pitanje, dok je transformacija novca vrijednostima i društvenim odnosima, a što joj je recipročno, je rijetko konceptualizirana, ili štoviše, ona se izričito odbacuje.” (ibid. str. 12)

12 “5. ...slobodna potreba i nekontrolirana moć novca postaju nevjerojatne. Društvene i kulturalne strukture smještaju neophodne granice pod proces monetarizacije uvodeći restrikcije i stroge kontrole na tokove i zamjenjivost novca.” (ibid. str.19)

se moralno pogrešnim činom jer to na neki način podrazumijeva djelovanje protiv volje Stvoritelja, čin kojim se čovjek društveno i osobno priprema protiv odluka o životu i smrti koje pripadaju Njemu; osim toga smatra se moralno neumjesnim primati novac nakon suprugove smrti. Kako je ta kulturalno vrijednosna značajka popustila i dozvolila procvat tržišta osiguranja od smrti? Zelizer daje primjer slučajeva u kojima vjerska dimenzija nije bitna: pojedine vjerske sekte osiguravaju Pastore koji odlaze propovijedati na drugi kraj zemlje na način da, u slučaju njegove smrti, ne moraju skrbiti o njegovoj supruzi i djeci. Osim toga proučavajući metode prodaje životnih osiguranja, Zelizer ukazuje na postupno oblikovanje novog poimanja “dobre smrti“: malo po malo, pobožan, oprezan i brižan muž više nije onaj koji umire a da se ne suprotstavi Bogu, odnosno bez životnog osiguranja, nego onaj koji zna poduzeti potrebne mjere opreza i koji će, ako umre svojim bližnjima ostaviti dostatna sredstva za dostojanstveni život.

U svom sljedećem radu Zelizer (1985) se bavi načinom na koji se percipiralo djetinstvo u Sjedinjenim Američkim Državama u razdoblju između 1870. i 1940. S obzirom na tržišne odnose koji su ga okruživali. Ona ukazuje na značajnu promjenu koja se dogodila na tom području: dok je dijete uobičajeno smatrano radnom snagom od strane siromašnih kućanstava i poljoprivrednika ili kao smetnja za gradske žene koje su svoju dojenčad slale na selo i plaćale kako bi ih se tamo dojilo, sada dolazi do redefiniranja vrijednosti i praksi tako što djetinstvo postaje kulturalno vrednovano i postupno isključeno iz tržišnih odnosa. To pak ne znači da je djetinstvo izuzeto iz svih tržišnih odnosa jer će briga za dojenčad uvijek ostati mjesto miješanja emocionalnih i monetarnih odnosa (Zelizer, 2005, pogl 5).

Ovaj kratki prikaz u potpunosti potkrijepljuje tvrdnju koju je iznijela Zelizer (1994: 19) a prema kojoj “društvene i kulturalne strukture postavljaju nezaobilazne granice unutar procesa monetarizacije uvodeći restrikcije i stroge kontrole na tokove i zamjenjivost novca”. Razvoj tržišnih odnosa (životno osiguranje) ne može se postići bez redefiniranja kulturoloških predodžbi povezanih sa smrću i obitelji. Drugim riječima, ono što se nekoć moglo smatrati legitimnim objektom tržišnih transakcija (adolescentska radna snaga i dojenje dojenčadi) postaje objekt moralne, pa i zakonske osude. Prvi slučaj je primjer sredstava pomoću kojih društvo reagira na prodor monetarnih i tržišnih odnosa; drugi pokazuje kako društvo mijenja obrise granica između tržišta i vrijednosti, odvajajući (djelomično) djetinstvo i adolescenciju od tržišta. Ovi su rezultati

naizgled kompatibilni s Polanyievim tezama koje tvrde da se društvo brani od inverzije koja dovodi do komercijalizacije društvenog (polje fiktivne robe kod Polanyia se širi na domenu intimnosti) koja je proistekla iz želje za bogaćenjem. Međutim to nije ono za što se Zelizer zauzima. Njezin cilj je pokazati kako novac i komercijalizacija intimne domene nemaju uništavajuću moć koju im pripisujemo jer ni novac ni komercijalizacija nisu pasivno prihvaćeni od osoba lišenih moralnih, intimnih i emocionalnih resursa. Drukčije rečeno: novac i komercijalizacija ne stvaraju ubojitu inverziju u odnosu tržišta i društva. Ovo je jaka teza koju iznosi Zelizer, a koja se suprotstavlja Polanyievim radom.

Prije nego nastavimo potrebno je pojasniti dvije reakcije koje umanjuju vrijednost Zelizerinog rada. Prva se sastoji u poimanju Zelizerinog rada kao manje važnog jer se ona ne posvećuje *tržišnom sistemu*. Ovaj prigovor je ozbiljan. Polanyi se ne suprotstavlja tržištu jer tržište kao takvo ne prijete društvenom životu; ono što ga zabrinjava jest tržišni sistem koji, nošen strojevima, pokreće inverziju koje se on boji. Razumijevanje principa cirkulacije resursa koje 1957. predlože Polanyi potrebno je shvatiti ozbiljno: tržište je jedan od oblika društvene integracije,¹³ nasuprot državnoj preraspodjeli i odnosima uzajamnosti. Tržište uokvireno vrijednosnim odnosima ili pak, politički uokvireno tržište (tržište s fiksnim cijenama) neće dovesti do inverzije koju spominje Polanyi. I dalje je legitimno raditi na odnosu tržište – društvo, proučavajući ono što se događa na tržištu. To je otprilike isto kao što se ekonomisti mogu referirati na tržišta međuovisna u formaliziranju Walrasove ravnoteže (opće ravnoteže) a opet provoditi Marshallovo proučavanje tržišta (posebna ravnoteža). Nakon svega, korisno je vidjeti kako se tržišni sistem proširuje, tržište po tržište. Osim toga Zelizerin rad se fokusira na *pluralnost tržišta*, kao što je slučaj s onima koji su povezani s intimom (tržište njege za starije osobe, za bolesne, skrbi za djecu, tržište spolnih odnosa, ali također i tržište psihologije, pravde, medicine, itd.). Kraće rečeno, zaustaviti se na gore navedenom prigovoru vodilo bi zanemarivanju bitnog.

Druga reakcija je suptilnija. Možemo pokušati neutralizirati Zelizerin rad vrednujući tezu iznesenu u *Velikoj preobrazbi* kojoj se nije

13 Iz ovog stajališta, važno je pročitati djelo koje je Polanyi posvetio Dahomeyu (Polanyi, 1966) jer tamo detaljno proučava funkcioniranje tržišta kao na primjer tržišta alimentacije, što nije slučaj u njegovim drugim radovima, naglašavajući njegov integrirani karakter.

pridavala prevelika pozornost, a prema kojoj je *smjer* društvene promjene jedna, a *ritam* promjene druga stvar. Polanyi iznosi ovu tezu kada govori o pokretima obrane društva od tržišta u Velikoj Britaniji u devetnaestom stoljeću, da bi objasnio činjenicu da usporavanje promjene u smjeru katalaktičkog reda nije neznatan uspjeh (Polanyi, 1944: 38–9) i da su ti društveni pokreti uspjeli u svojim težnjama kojima je cilj bio očuvanje društva. Isto to se može reći za studiju o osiguranjima od smrti jer usporavanje stvaranja tog tržišta nije mali uspjeh s obzirom na širenje cjelokupnog tržišnog sistema. Ali, prihvatiti jednu takvu poziciju vodilo bi neočekivanom slabljenju Polanyieve pozicije jer argument može biti poništen. Neki se ne ustručavaju iskoristiti rezultate o životnom osiguranju do kojih je Zelizer došla da bi potvrdili da je ono što je neko vrijeme bilo smatrano moralno neopravdanim, postaje banalna roba nekoliko desetljeća kasnije. Jednostavnije rečeno, dovoljno je znati čekati, dovoljno je strpiti se da bi se iskrivio bilo koji vrijednosni zahtjev prema pravilima tržišnih imperativa. Na taj način se neki pozivaju na Zelizerin rad da bi opravdali stvaranje tržišta organima za transplataciju.¹⁴

Ukratko, nijedna od ovih reakcija ne može spriječiti konfrontiranje Zelizerine teze Polanyievoj o inverziji tržišta i društva.

Zelizer protiv Polanija?

Nasuprot ideji o smrtonosnoj inverziji društva i tržišta, Zelizer kreira ideju prema kojoj tržišni odnosi ne predstavljaju opasnu prijetnju društvenom životu zbog toga što društvo ne prihvaća novac pasivno, nego mu dodjeljuje mjesto unutar zadanih okvira. Ideja je iznova potvrđena u radu koji govori o miješanju monetarne i intimne dimenzije. S intelektualnom oštrinom koja joj je svojstvena u takvim temama, Zelizer napominje kako je takvo uplitanje već veoma prisutan dio društvene realnosti.¹⁵ Ona inzistira na činjenici da se taj fenomen ne treba razmatrati u svjetlu teorije koju

14 Jednu takvu upotrebu smo pronašli na portalu www.freakonomics.com/timeso709o6.html (posjećeno: siječanj 2007) gdje autori rubrika, preuzimatelji, *freakonomicsi*, vrednuju prednosti koje možemo očekivati od stvaranja tržišta organa za transplataciju.

15 “Sva ova plaćanja (čuvanje djece, troškovi posvojenja, prehrambeni troškovi, školovanje djece, donacije, itd.) i mnoga druga, obično zauzimaju mjesto unutar intimnih transakcija, crpe svoj značaj dugoročnih društvenih odnosa unutar interijera u koji se smješta te se mijenja s obzirom na i prema toj smještenosti. (Zelizer, 2005: 27)

ona naziva “teorija neprijateljskih svjetova” (*hostile world theories*) prema kojoj postoje odvojene sfere (intima nasuprot monetarnim transakcijama) kojima upravljaju različiti principi (osjećaji i emocije nasuprot proračunatosti i efikasnosti) i čije miješanje može dovesti isključivo do nereda: miješanja osjećaja s proračunatošću i miješanja efikasnosti s emocijama (Zelizer, 2005: 22–7). Na političkom planu možemo reći da, nasuprot tezi neukorijenjenosti, Zelizer nadograđuje klasični sociološki argument međuovisnosti društvenih fenomena u koje je tržište uključeno kako bi obranila ideju prema kojoj, u slučaju da monetarni odnosi utječu na društvene odnose, ovi zadnji također utječu na tržišne odnose i društveno označavaju novac koji cirkulira. Par ukorijenjenost – neukorijenjenost gubi dakle svoju bit u korist simmelovskog pristupa, onog o sjecištu društvenih sfera, koje su određene povezanošću života (*connected lifes*), pristupu u kojem centralna točka leži u sposobnosti aktera da razmjenjuju značenja da bi definirali načine djelovanja i granice između transakcija (ibid. str. 33). Društveno umijeće kojeg smo svi protagonisti sastoji se od prilagodbe društvenih veza, principa razmjene i medija koji su prilagođeni tim principima uzimajući u obzir važeća pravila u danom trenutku.

Što se tiče teorijskog dijela sukoba, suočavanje Polanyievih i Zelizerinih teza zahtijeva dodatni osvrt jer je potrebno teorijski se odrediti kada želimo napredovati na području ekonomske sociologije kao empirijske discipline, ali također i zato što je potrebno politički se opredijeliti u trenutku kada je društvo suočeno s debatom: s jedne strane imamo pristaše komercijalizacije i prodora novca u pojedinu domenu koja je do tada od toga bila pošteđena, a s druge strane imamo one koji se tom prodoru protive u ime vrijednosnog dometa takve transformacije. Zelizer nikada ne pristupa tom problemu izravno iako bi u zadnjem radu o tome moglo biti riječi. Ona međutim nudi neke uvide u političke zaključke o svom pristupu kada razmišlja o načinu na koji neki američki filozofi, pravnici i feministi shvaćaju miješanje spolnih odnosa i novca (ibid. str.78–93, str.297–299).

Zelizerin stav se temelji na osnovnoj ideji političke ekonomije osamnaestog i devetnaestog stoljeća, koja pripada Smithu i Marxu, a prema kojoj je pristup slobodnom tržištu oslobođen od barijera koje postavljaju društveni odnosi. Stoga potpuno prepoznavanje postojanja i značaja povezanosti intimnih odnosa i novca mora dovesti do unapređenja zakona u korist veće samostalnosti žena. Još uvijek, kad su u pitanju žene, prednjače stavovi koji

suprostavljaju etička i ekonomska načela i dovode do toga da njihov rad nije plaćen, nije priznat u postupku razvoda ili je čak kriminaliziran (prostitucija) smanjujući tako polje izbora koje im je na raspolaganju. Možemo raspravljati o tim stavovima koje Zelizer namjerava dodatno obraditi u svom zadnjem radu, preispitujući razdvajanja etike i tržišne razmjene. Međutim, kada se bavi ovom temom, Zelizer se ograničava na nejasnu formulu o poštenim i neprisilnim ekonomskim transakcijama i neospornim prednostima na koje se treba usredotočiti.¹⁶ Bilo bi poželjno preciznije se posvetiti ovom dijelu rada. Prema liberalnoj viziji koju zagovaraju, ideja o poštenim i neprisilnim odnosima može se shvatiti na dva vrlo različita načina (Skinner, 1998; Pettit, 2006). Može se raditi o liberalnoj slobodi, koju se može definirati kao neuplitanje (prije svega državnih, ali i moralnih struktura) ostavljajući na akterima brigu za nastavak uzajamno korisnih tržišnih transakcija. No je li to jedini mogući način na koji vidimo slobodu? Zadnje poglavlje *Velike preobrazbe* bilo je posvećeno pitanju slobode u kompleksnom društvu, poglavlje unutar kojeg se Polanyi usprotivio uskom liberalnom poimanju slobode koja se “pretvara u jalovu obranu slobodnog poduzetništva” (Polanyi, 1944: 265), što ima smisla samo za one kod kojih bogatstvo, slobodno vrijeme i sigurnost ne trebaju poboljšanje. Nasuprot liberalnoj viziji u kojoj se društveno tržište odnosi prema tržišnoj razmjeni, mirno i obostrano korisno, Polanyi ističe neizbježno postojanje odnosa moći i snage, što vodi u jednu drugu koncepciju slobode, koncepciju zvanu republikanskom ili neoromanskom prema kojoj je sloboda definirana kao nedominacija jer jedno (nearbitrarno) uplitanje može zaštititi članove neke zajednice od primjerice dominacije proizašle iz prekomjerne razlike u dohotku. Koja je koncepcija pravde i slobode na koju se poziva Zelizer? Ne može se ništa zaključiti iz čitanja njezinih dijela, ali, unatoč neizvjesnosti, možemo zadržati njenu ideju prema kojoj se suvremena promišljanja o slobodi ne mogu razviti bez da tržište

16 “Koje su praktične prednosti ovog pristupa? To vodi proučavanju kategorija ekonomskih transakcija, baš takvih i neprisilnih prema različitim kategorijama intimnih transakcija. Cilj nije osloboditi intimu od ekonomije, nego stvoriti mješavinu koja bi se smatrala uravnoteženom” (Zelizer, 2005: 298). Zelizer niže dodaje nekoliko redaka o sposobnosti tržišta da stvori nepravdu i pokvari društvene odnose; ali, autori koje ona komentira u svom drugom poglavlju i kojima se njen rad pridružuje (ibid., str. 92) se ne usude pitati da li transakcije proizlaze iz slobodne volje odraslih (ibid., str. 85, str. 88).

bude dijelom rješenja,¹⁷ kao što su i monetarne transakcije od sada pa nadalje prisutne u centru naših društvenih i intimnih odnosa.

Na kraju, čitanje Zelizerinih radova vodi k vrijednosnom pitanju od velikog značaja. Čitatelj ne propušta primijetiti da se ona nikada ne zanima za motivaciju koja se obično smatra temeljem proširenja tržišnih sfera. Razmjena se širi, tržišna vrijednost postaje mjerilom intimnih sporova, ali izgleda da se tu ne radi o nikakvoj posebnoj motivaciji, kao da se ništa racionalno nije pokrenulo van uzročno-posljedičnog uzroka problema (predstavlja li ovaj iznos novca neko plaćanje, dar ili naknadu?). Ova kulturalna sociologija tržišta ostavlja potpuno po strani ono što Weber naziva pitanjem ljudskosti (*Menschentum* pitanje) unutar modernog društva, pitanje koje je i Polanyi postavio u svojim radovima i osvrtima. Ovaj propust obilježava Zelizerino proučavanje. Autorica nas na znakovit način izvještava o tome što se događa u društvu u kojem su pravo i etika potpuno potpali pod utjecaj tržišta, u smislu da suditi (u pravu) i procjenjivati (u etici) više nije ništa drugo doli određivanje novčanog iznosa kojim ova ili ona društvena forma (razvod, briga za potrebite, smrt, itd.) rezultira. Kao u svijetu Simmelove sociologije ukusa, akteri hiperkomercijaliziranog svijeta (zato što je novac medij koji se svugdje uvodi i obrnuto, medij koji omogućuje rješavanje tenzija između društvenih sfera i vrijednosnih zahtjeva) su na neki način van sebe zbog privlačnosti novčane dobiti, koja je postala kao zrak kojeg udišemo. Hiperkomercijalizirani svijet kojemu niti jedan oblik društvenog i ljudskog trgovanja nije van utjecaja monetarne politike; svijet u kojem se ljudi valoriziraju kroz novac.

Na taj način Zelizer istražuje jedan jednako fascinantan koliko i uznemirujući aspekt koji Polanyi nije znao uvidjeti jer je bio previše obuzet posljedicama svoje teze o inverziji tržišta i društva i postojanjem neukorijenjene ekonomije da bi spoznao svijet koji se temelji na katalaktičkom poretku razmjene s kapacitetom da istovremeno sakralizira i unovči i gdje se sakralnost više ne može drukčije objasniti, nego kroz interpretaciju novca. Kao što to Zelizer jasno prikazuje u zadnjem poglavlju svog rada o cijeni i vrijednosti djeteta:

“Čin stavljanja cijene na dijete koje je ekonomski bez vrijednosti u dvadesetom stoljeću može poslužiti za testiranje ‘učinka sakralizacije’ vrijednosti kojih je protuteža ‘učinak komercijalizacije’ utemeljen u novcu. To ukazuje

17 Možemo se također dotaknuti i rada Keith Hart (2000), originalnog i poticajnog, koji predlaže pridruživanje monetarnim transakcijama informacijske moći Interneta za modificiranje monetariziranog režima modernog društvenog života.

na ograničavanje onih najvrednijih kao i onih nematerijalnih vrijednosti na njihovu novčanu protuvrijednost, ali, isto tako to nam pokazuje da su ekonomska racionalnost i proces kvantifikacije, promijenjeni. Novčana kompenzacija za preuranjenu smrt, posvajanje i tržište osiguranjima su modeli za kulturalno definiranje djetinjstva. Dakle tržišna vrijednost djeteta kojeg želimo posvojiti ili ekonomska vrijednost djeteta u trenutku njegove smrti nisu određene samo uobičajenim utilitarnim formulama, nego ovise i o osjećajima koji se u toj prilici ispoljavaju. Unutar izvršenih uplata u trenutku smrti ili posvajanja novac stječe drugačiji emocionalni i sveti značaj” (Zelizer, 1985: 212)

Zaključak

Mjesto namijenjeno Polanyiu u suvremenoj ekonomskoj sociologiji temelji se na dvjema osnovama: politička osnova u središtu koje je društvena ekonomija i akademska osnova gdje je najpoznatiji odnos ukorijenjenost – neukorijenjenost u terminima Granovetterove mrežne analize.

Zelizer pak ističe ispreplitanje polja i praksi: novca i društvenih odnosa, ekonomskih i intimnih transakcija koje supostoje jer se međusobno ne suprotstavljaju i ne kvare. Zelizer dakle odbacuje glavnu Polanyievu tezu o inverziji cilja i sredstva, između mjesta namijenjenog društvenom i političkom životu, s jedne strane i tržišta, s druge. Tržišna ekonomija i društveni život su neprestano u kontaktu, konstantno se miješaju, ali društveno ne trpi zbog toga jer je ono mjesto aktivne i kreativne reinterpetacije medija komercijalizacije. Iz ove perspektive Zelizerin rad nudi profinjeni razvoj antipolanyievske ekonomske sociologije. Ali, to ne objašnjava cijeli problem jer Zelizer nadograđuje to Polanyjevo razmišljanje na originalan i briljantan način promišljajući unutar tematike koju je Polanyi započeo, ali ne i do kraja obradio, jer primjećuje da su u društvu koje određuje tržišni sistem ekonomija u materijalnom smislu i ekonomija u formalnom smislu izjednačene jer da bi zaradio za život pojedinac mora postati dijelom tržišnih odnosa. Zatečena u društvu obilježenom protokom roba i novca, Zelizer pokazuje koliko je jako ispreplitanje društvenog i tržišnog, uključujući mnoge društvene nesigurnosti po pitanju intime. Ovaj pristup nas neočekivano suočava s Polanyievim razmišljanjem: kako se iskazuje moderni društveni život kada preslagivanje ekonomije i sociologije ostavi iza sebe antagonizam i Polanyievu inverziju? Kako razmišljati i djelovati u društvenom svijetu u kojem “zarađivanje ne šteti moralnom životu. Ali ono pomiče moralna pitanja, da bi ih sve češće odredilo u *cash and carry* terminima” (Zelizer, 2005: 39)?

Odgovori koje nudi Zelizer su manje ohrabrujući od njenih pitanja. Ona izbjegava političke posljedice zauzimanja svog stava. Pomirenje između njenog pristupa i pristupa američkih feminista koji se zauzimaju za slobodu žena na tržištu neće zadovoljiti sve čitatelje ovog rada. Ali, iako joj možemo prigovoriti da sumnjamo u ispravnost njenih odgovora, ne možemo sumnjati u činjenicu da pitanja koja postavlja ova netipična ekonomska sociologinja jesu nedvojbeno aktualna i ona ne smiju biti zanemarena zbog rizika od urušavanja Polanyieve ideje. Ovako nešto ne bismo mogli prigovoriti Polanyiu.

LITERATURA

- Barber Bernard, 1977, "Absolutization of the market: some notes on how we got from there to here", u Dworkin G., Bermant G. i Brown P., *Markets and Morals*, Willey & Son, Hoboken, str. 15–31.
- Barber Bernard, 1995, "All economies are "embedded": the career of a concept and beyond", *Social Research*, vol. 62, №2, str. 387–413.
- Baum Gregory, 1996, *Karl Polanyi on Ethics and Economics*, McGill-Queen's University Press, Montréal.
- Beckert Jens, 1996, "What is sociological about economic sociology? Uncertainty and the embeddedness of economic action", *Theory and Society*, №25, str. 803–840.
- Beckert Jens, 2003, "Economic sociology and embeddedness: how shall we conceptualize economic action?", *Journal of Economic Issues*, vol. 37, №3, str. 769–787.
- Beckert Jens, 2007, "The great transformation of embeddedness. Karl Polanyi and the new economic sociology", u Hahn C. i Hart K., *Markets and Society: "The Great Transformation" Today*.
- Blanc Jérôme, 2000, *Les Monnaies parallèles. Unité et diversité du fait monétaire*, L'Harmattan, Paris.
- Blanc Jérôme, 2006, "Karl Polanyi et les monnaies modernes: un réexamen", u Lazuech G. i Moulévrier P., *Contributions à une sociologie des conduites économiques*, L'Harmattan, Paris, str. 51–66.
- Blanc Jérôme, 2007, "Fongibilités et cloisonnements de la monnaie", L'Harmattan, Paris.
- Block Fred, 2001, "Introduction", u Polanyi K., *Velika preobrazba, op. cit.*, str. xviii–xxxviii.
- Block Fred, 2003, "Karl Polanyi and the writing of The Great Transformation", *Theory and Society*, vol. 32, №3, str. 275–306.
- Block Fred i Somers Margaret M., 1984, "Beyond the economic fallacy: the holistic social science of Karl Polanyi", u Skocpol T., *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge, str. 47–84.
- Cela Gian Primo, 1997, *Le tre forme dello scambio. Reciprocità, politica, mercato a partire da Karl Polanyi*, Il Mulino, Milan.
- Convert Bernard i Heilbron Johan, 2005, "La réinvention de la sociologie économique aux États-Unis", u *L'Année sociologique*, vol. 55, №2, str. 329–364.
- DiMaggio Paul i Louch Hugh, 1998, "Socially embedded consumer transactions: for what kinds of purchase do people most often use networks?", u *American Sociological Review*, vol. 63, №4, str. 619–637.
- Dobbin Frank, 2004, *The Sociology of the Economy*, Russel Sage Foundation, New York.

- Eichengreen Barry, 1996, *Globalizing Capital. A History of the International Monetary System*, Princeton University Press, Princeton.
- Eichengreen Barry, 1977, *The Livelihood of Man*, ur. H. W. Pearson, Academic Press, New York.
- Polanyi Karl i Arensberg Conrad, 1957, *Les Systèmes économiques dans l'histoire et la théorie*, Larousse, Paris (1975).
- Simmel Georg, 1900, *Filozofija novca*, prev. Olga Kostrešević, Novi Sad 2003.
- Skinner Quentin, 1998, *La Liberté avant le libéralisme*, Le Seuil, Paris.
- Smelser Neil J. i Swedberg Richard, 1994, *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, Princeton.
- Smelser Neil J. i Swedberg Richard, 2004, *The Handbook of Economic Sociology*, 2. izdanje, Princeton University Press, Princeton.
- Steiner Philippe, 1999, *La Sociologie économique*, La Découverte, Paris (2005).
- Steiner Philippe, 2002, "Encastréments et sociologie économique", u Huault I., *La Construction sociale de l'économie. Autour des travaux de Mark Granovetter*, Éditions management et société, Colombelles, str. 29–50.
- Steiner Philippe, 2007, "The critique of the economic point of view: Karl Polanyi and the Durkheimians", u Hahn C. i Hart K., *Markets and Society: "The Great Transformation" Today*, op. cit.
- Swedberg Richard, 1987, *Une histoire de la sociologie économique*, Desclée de Bro-uwer, Paris (1994).
- Swedberg Richard, 2003, *Načela ekonomske sociologije*, prev. Emil Heršak, Zagreb MATE, 2006.
- Trigilia Carlo, 1998, *Sociologia economica. Stato, mercato e società nel capitalismo moderno*, Il Mulino, Bologne.
- Uzzi Brian, 1996, "The source and consequences of embeddedness for the economic performance of organization: the network effect", *American Sociological review*, vol. 61, №4, str. 674–698.
- Uzzi Brian, 1997, "Social structure and competition in interfirm networks: the paradox of embeddedness", *Administrative Science Quarterly*, №42, mars, str. 35–67.
- Warren Jean-Philippe, 2003, *L'Engagement sociologique. La tradition sociologique du Québec francophone, 1886–1955*, Boréal, Montréal.
- White Harrison, 1990, *Identity and Control. A Structural Theory of Action*, Princeton University Press, Princeton.
- Zelizer Viviana, 1979, *Morals and Markets. The Development of Life Insurance in the United States*, Transaction Books, New Brunswick.
- Zelizer Viviana, 1985, *Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children*, Basic Books, New York.
- Zelizer Viviana, 1988, "Beyond the polemics on the market: establishing a theoretical and empirical agenda", *Sociological Forum*, vol. 3, №4, str. 614–634.
- Zelizer Viviana, 1994, *The Social Meaning of Money. Pin Money, Paychecks, Poor Relief, and Other Currencies*, Basic Books, New York.
- Zelizer Viviana, 2000, "Fine tuning the Zelizer view", u *Economy and Society*, vol. 29, №3, str. 383–389.
- Zelizer Viviana, 2005, *The Purchase of Intimacy*, Princeton University Press, Princeton.
- Zelizer Viviana, 2006, "Viviana Zelizer, l'«argent social»" (intervju s F. Weber), *Genèses*, №65, str. 126–137.
- Zukin Sharon i DiMaggio Paul, 1990, "Introduction", u Zukin S. i DiMaggio P., *Structures of Capital. The Social Organization of the Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, str. 1–36.